

МАСТАЦКАЕ АДЛЮСТРАВАННЕ КУПАЛЛЯ Ў ТВОРАХ ЯНКІ КУПАЛЫ І ЯКУБА КОЛАСА 1910–1920-х гг.

Адно з самых значных летніх каляндарных свят беларусаў і іншых славянскіх народаў – купальскае свята, прымеркаванае да дня летняга сонцастаяння, час найвышэйшага росквіту прыроды і жыватворных сіл зямлі. Купалле «пад рознымі назвамі вядома ўсім індаеўрапейскім народам» [13, 280]. Пасля яго святкавання пачынаецца самая адказная і гарачая пара – пара сенакосу і жніва. Адметна, што ў XIX – пачатку XX стагоддзя Купалле было ў першую чаргу святам моладзі.

Паводле энцыклапедыі «Беларускі фальклор», «Купала – карнавальная маска-персанаж міфічнай істоты, якая ўдзельнічала ў святкаванні Купалля. Найбольш была пашырана на Палессі і Магілёўшчыне, дзе яе называлі «дзеўка-Купала» [2, 750]. Існуе некалькі гіпотэз аб яе паходжанні, згодна з якімі Купала – гэта або антрапаморфнае ўвасабленне язычніцкага славянскага боства; або сімвалічнае ўвасабленне багіні зімы і смерці; або ўвасабленне нячыстай сілы, «якая вельмі актывізавалася ў час летняга свята» [2, 750]. Вобраз-персанаж Купалка таксама займае значнае месца ў купальскіх песнях [2, 757], яму «надавалася функцыя сакральнай патронкі моладзі, пакравіцелькі дзяўчат» [6, 394]. Народнае павер’е пра папараць-кветку атрымала шырокае пераасэнсаванне ва ўсходнеславянскай літаратуры, у мастацтве, музыцы, «да яе звярталіся М. Гогаль, Ю. Крашэўскі, В. Дунін-Марцінкевіч, сацыяльную інтэрпрэтацыю павер’ю даваў Я. Купала» [13, 387].

Варта адзначыць, што слова «купала» (назва свята) мае індаеўрапейскі корань *kup* – са значэннем «кіпець», «пальмяна прагнуць», блізкае да лацінскага *cupio* – «прагна жадаць фізічнай блізкасці», суадносіцца з паняццямі «збірацца ў купу», «купіцца» («савакупляцца») і «купацца» [2, 754], што паказвае на сувязь свята з агнём (зямным і нябесным, прадстаўленым у купальскую ноч абрадавым вогнішчам, запаленым колам, палаючай кветкай), вадой (супольнае купанне голымі на ўзыходзе сонца) і са своеасаблівай сексуальнай свабодай (у выніку нараджаліся пазашлюбныя дзеці).

Да пачатку XX стагоддзя купальскія абрадавыя традыцыі заставаліся амаль нязменнымі з часоў язычніцтва. Падчас гэтага свята праводзіліся рытуалы, звязаныя з ачышчэннем. Так, «купальскі агонь валодаў незвычайнай сілай» [3, 500], яго выкарыстоўвалі ў наступных ачышчальных дзеяннях: на ім спалвалі старыя непатрэбныя рэчы, у тым ліку чучала Купалы, праз вогнішча хлопцы і дзяўчаты скакалі параміды здароўя, шчасця, верылі – ад вышпыні скачка залежаў рост хлябоў, добрабыту і інш. Вада таксама надзялялася чудадзейнымі якасцямі: дзяўчаты пускалі вянкi па рацэ – варажылі пра лёс, людзі качаліся ў ранішняй расе, каб быць здаровымі і прыгожымі.

З самых старажытных часоў чалавек верыў у шчасце, імкнуўся пазнаваць навакольны свет, таямніцы зямлі. У народзе лічылася, што ўдзельнічаць у святкаванні Купалля патрэбна ўсім, «спаць у купальскую ноч – лічылася грахам» [3, 499].

Пазней адбылося накладанне на язычніцкую традыцыю хрысціянства (у хрысціянстве гэта дзень Іаана Хрысціцеля), што праявілася ў з'яўленні здвоенай назвы свята – Іван Купала ці Ян Купала. Імёны Іван, Ян атрымалі значэнне купальскага дня – Іванаў (Янаў) дзень.

Папараць, чытаем у «Энцыклапедыі чытача», сімвалізуе «адзіноту, сціпласць, пакорлівасць і шчырасць. У многіх еўрапейскіх краінах існуе звычай напярэдадні свята св. Іаана Хрысціцеля (ноч на Івана Купалу; 23 чэрвеня) шукаць папараць, якая цвіце, якая прадвясчае таму, хто яе знойдзе, удачу. Паводле павер'я яна зацвітае ўсяго раз у год менавіта ў гэты дзень» [11, 462].

Ва ўсходнеславянскіх народаў Купалле пачыналася са збірання лекавых раслін (раніцай і днём), якія асвятчалі ў царкве або касцёле, іх называлі «святаянскімі зёлкамі». Лічылася, што гэтыя зёлкі мелі надзвычайную лекавую моц [4, 453-454]. Загадзя з усіх двароў зносілі розную старызну для вогнішча. «Апоўначы моладзь ішла ў лес шукаць папараць-кветку. У купальскую ноч на яе сыходзіць агонь Перуна і яна ўспыхвае яркім святлом, цвіце некалькі імгненняў, і трэба паспець ухапіць яе: «Хто гэту кветку здабудзе, будзе мець усё, чаго толькі душа жадае» [2, 754-755]. Пасля ночы людзі ішлі сустракаць узыход сонца, якое на Купалле грае [3, 501].

Такім чынам, купальскае свята спалучала ў сабе культуры сонца, вады, агню, расліннасці. Многія вераванні і легенды, звязаныя з Купаллем, свед-

чаць пра міфа-паэтычнае ўспрыняцце свету чалавекам. «Купальская традыцыя вельмі старажытная. Вытокі яе – у родавым грамадстве. Самыя раннія пісьмовыя помнікі ўсходніх славян адлюстравалі назву «купала» [13, 281].

Як вядома, будучы класік беларускай літаратуры Іван Дамінікавіч Луцэвіч невыпадкова выбраў сабе псеўданім Янка Купала – ён нарадзіўся якраз на гэта свята (25 чэрвеня (або 7 ліпеня) 1882 г.), а яго святкавалася ў ноч з 23 на 24 чэрвеня (або з 6 на 7 ліпеня). Агульнапрынятая версія тлумачэння семантыкі псеўданіма песняра – закладзеная ў ім ідэя купальскага свята: пошук кветкі папараці або шчасця і светлай долі для тутэйшага народа. У адным са сваіх твораў паэт, згадваючы імя язычніцкага бога Купалы: «*І ты, Купала, светач тайн*» [10, 60], нібы абыгрывае свой псеўданім, завастраючы ўвагу на таямнічасці купальскага свята. Вобраз-сімвал кветкі папараці з'яўляецца скразным і ў раманах-эсэ прафесара А. А. Лойкі «*Як агонь, як вада...*» – мастацкай біяграфіі Я. Купалы, назва якога таксама звязана з купальскай сімволікай.

У лірыцы Я. Купалы сустракаем пераасэнсаванне легенды пра папараць-кветку. Так, у вершы «*Заклятая кветка*» паэт адзначае, што купальскае свята «*папараць кветкай заклатай // Чаруе няшчасных людзей*» [8, 71]. Людзі бягуць шукаць кветку, незважаючы на перашкоды на шляху да яе (згодна з народнымі павер'ямі, яе акружаюць розныя пачвары, страшыдлы): «*Мільённыя цягнуцца рукі, // Дзе дрэмле купальскі курган*». Шмат хто знаходзіць смерць падчас пошукаў папараць-кветкі, але ўсё роўна гэтыя пошукі паўтараюцца кожны год, на кожнае Купалле. Паэт, паказваючы, як «*мільёны на кветку бягуць*», гіпербалізуе людскую хіжасць: у адных – «*радасцю вочы смяюцца*», у другіх – «*зрэнкі крывёй заліло*». «*Піхаюцца, корчацца, б'юцца, // Мяшаюцца праўда і зло*» [8, 71], – робіць выснову творца. Здаецца, вось-вось нехта схопіць кветку, але спявае певень і знікаюць і ноч купальская, і кветка.

Спробу асэнсавання чалавечага шчасця знаходзім у вершы «*На Купалле*», у якім раскрываецца моц і сіла святаянскіх (купальскіх) зёлак, што сімвалічна ўвасоблены ў вобразе папараці.

*Рві, матуля, зелле тое,
Што ў нас папараць завецца
І шчаслівым быць здаецца!* [8, 114].

Выкарыстоўваючы фальклорную вобразнасць, паэт дакладна называе месцы, дзе іх трэба рваць, – у цёмным лесе, у чыстым полі. Ён светла верыць у шчаслівую долю, якая настане, калі выканаць прапанаваны ім абрад, дзе злілося хрысціянскае і язычніцкае: для гэтага зелле «*талажы за абразамі, // Пасвянці сваімі слязамі...*» [8, 114]:

*Як узыдуць з зеля кветкі, –
Будуць шчасце меці дзеткі,
Будзеш, маці, меці ў хаце
Долю, згоду і багацце!..*

Купалле – народнае свята, таму, на наш погляд, вобраз маці сімвалізуе радзіму.

У вершаваным апавяданні «У купальскую ноч» («Цёплым летам на Купалле...») паэт таксама выбудоўвае сюжэт на пошуках папараць-кветкі. Чалавек з маленства спадзяецца адшукаць такую кветку. З пакалення ў пакаленне перадаецца, што:

*Ля калоды, на калодзе –
Ў кожным лесавым куточку –
Кветка-папараць усходзе,
Зацвітае ў гэту ночку [9, 23].*

Аднак чароўную кветку пільнуе дух пушчы, які «не дасць нічога ўзяці» [9, 23]. Далейшы сюжэт твора нагадвае адну з частак драматызаванай паэмы «Сон на кургане»: чалавек крадзеца, хоча схпіць кветку-шчасце, «мармоча, як спрасоння», што так робіць кожны год, але «немачы нямыя // Круцяць, верцяць з боку, з краю» [9, 24]. Вобразы лясных страхаў награвашчаваюцца. Нечакана чалавеку падалося, што ўбачыў кветку, але гэта, як аказалася, «шышка на сасонцы». Дух пушчы перасцерагае: «Кінь шукаць...», бо кветка замкнёна на сорок замкоў, і дарожка да яе – «людскіх костачак узгорак»:

*Адчапіся, адхрысціся!
Доляй-казкай счараваны,
Ты яшчэ не дарасціўся
Цвет пасцігнуці жаданы [9, 25].*

Хоць чалавек бачыць, што царства цемнатвораў «вечна, сільна, неўгамонна» [9, 28], ён усё роўна шукае «кветку-шчасце». Дух пушчы здзекліва падказвае, як можна яе здабыць: вырві сэрца і выйдзі з ім, як з паходняй (алюзія на Данка – героя апавядання М. Горкага «Старая Ізэргіль»):

*Так свяці, не бойся мукі,
З верай вернай і надзей, –
Кветка прыйдзе сама ў рукі,
Толькі сэрца спаляе [9, 27].*

«У хрысціянскім мастацтве сэрца з'яўляецца атрыбутам св. Тэрэзы Авільскай. Палаючае сэрца сімвалізуе міласэрнасць, а на выявах св. Аўгусціна і св. Антонія Падуанскага – яшчэ і гарачую адданасць сапраўднаму вучэнню. Часам з палаючым сэрцам малююць самога Хрыста» [12, 503].

У гэтым творы выразна заўважны сацыяльна-вызваленчы падтэкст: кветка суадносіцца з сонцам, якое сімвалізуе ідэю вызвалення ад прыгнёту, – чалавек раптам убачыў, што *«кветка-папараць абходзе, // Зацвіла, як мак, прыгожа, // Як бы сонца на усходзе»*, ды не дзе іначай, а ў роднай вёсцы чуецца крык пеўня – і ўсё знікла. У фінале твора чалавек, лежачы на зямлі, крычыць: *«Дайце кветку! Дайце сонца!»* [9, 29]. Падобны малюнак безвыніковых пошукаў ёсць і ўдраматызаванай паэме «Сон на кургане». Герой твора «У купальскую ноч» суадносіцца з Самам, а дух пушчы – з Чорным. Паэма «Сон на кургане» была надрукавана ў 1912 г. з пазначэннем пад тэкстам: Пецярбург. 8.VIII.1910, а верш «У купальскую ноч» быў напісаны ў Акопах 15 чэрвеня 1911 г. і надрукаваны ў зборніку «Шляхам жыцця» (1913).

Прыгадаем незвычайную сілу музыкі Гусляра з Купалавай паэмы «Курган», якую добра ведаў *«акалічны народ»*: *«Пад звон-песню жывучых гусляравых струн // Для ўсіх папараць-кветка ўзыходзіць»* [10, 54], – увасабляюцца мары чалавека аб шчасці.

«Доўгі час у паэзіі эстэтычнаму табуіраванню падвяргаліся абазначэнні часу праявічымі спосабам (г. зн. з выкарыстаннем лічбаў і дат)» [5, 278]. Каб удакладніць час, калі адбываліся тэа і іншыя падзеі, Я. Купала ў сваіх творах карыстаўся назвамі свят (да прыкладу, Купалле згадваецца для каляндарнага абазначэння часу ў вершы «Страх»).

Сутракаюцца ў ранніх творах паэта і асобныя элементы купальскай абраднасці і народна-паэтычнай вобразнасці. Так, верш «Песня сонцу» напісаны ў форме звароту да сонца і відавочна прымеркаваны да яго сустрэчы пасля купальскай ночы. У творы гучаць язычніцкія матывы. Паэт просіць, каб сонца, якое на Купалле *«свой жывы абнаўляе пагляд»*, узяло вечны шлюб з *«пакорнай зямліцай»*, рассыпалася *«ажыўчай расой»* і, гадоўнае, аднавіла славу роднага краю, яе сумны народ, дацягнулася позіркам *«да крывіцкіх туманых нізін...»* [8, 105].

Народнае паданне пра ўзнікненне кветкі браткі песна звязана з купальскімі рытуаламі, з вобразамі агню і вады, якія ў купальскіх міфах выступаюць як брат і сястра. Іх кровазмяшальны шлюб, які тлумачыцца як узаема сувязь дзвюх стыхій – агню і вады, увасабляецца ў двухколернай кветцы [1, 30]. У вершы «Братка і сястрыца» [9, 156–158] Я. Купала гэта паданне набыло новае гучанне. Маладая пастушка і ўдалы жаўнерык, не ведаючы, што яны родныя брат і сястра, пакахалі адзін аднаго, за што і былі пакараны перуночкам. На тым месцы, дзе іх пахавалі людзі, вясной узышлі кветкі: адна жоўценькая – сімвал сонца, другая сіняя – сімвал вады.

Сюжэт святкавання Купалля і вобраз кветкі папараці сустракаецца ў «казцы жыцця» Я. Коласа «Ноч, калі папараць цвіце», якую ён напісаў у 1925 годзе і прысвяціў Янку Купалу. Юнак, галоўны герой гэтай казкі, быў «шчырым сынам свайго народа» [7, 67]. Па словах Я. Коласа, «бацькі яго былі звычайныя тутэйшыя людзі. Хіба, можа надзвычайным было толькі тое, што хлопчык радзіўся нейк летам, у той час ці блізка таго, калі зацвітае папараць. Ён нават і імя даў сабе сам: імя тае ночы, калі цвіце папараць» [7, 67]. Аўтар расказвае, што ў гэту купальскую ноч, якую ў народзе называюць ноччу цудаў, «тазбіраліся на сходку русалкі, ля-сун, ваўкалакі, вадзянік, дамавік, здані і чараўнікі розных гатункаў <...> усім спадабалася якраз тое, што гэты Юнак даў сабе імя ночы, калі цвіце папараць і калі фантастычныя істоты праводзяць свае сходкі. І цяпер яны думалі, які падарунак зрабіць Юнаку» [7, 68]. І гэтыя міфічныя істоты яго адарылі: паводле задумы Я. Коласа, навучылі спяваць прыгожыя песні, далі «голас вечавога звону» і словы гневу і абурэння, «каб молатам білі яны па струнах сэрца таго, хто прадае сваю айчыну»; паведалі адвечныя таямніцы, далі яму як украсу песень «мудрасць векавечных дубоў», «гарт і цвёрдасць граба, каб да канца Юнак быў верным свайму народу» [7, 69]. І сонца, святам якога з'яўляецца Купалле, парадавалася таму, што рабілася на сходцы, і, у сваю чаргу, вырашыла сказаць хмаркам, каб яны не засланылі неба ў купальскую ноч. Такім чынам пясняр жадаў свайму сябру і папличніку яснага неба на яго жыццёвай дарозе, гэта значыць нічым не азмрочанай долі.

28 мая 1925 г. Я. Колас «зачытваў казку на ўрачыстым пасяджэнні з нагоды дваццацігоддзя літаратурнай дзейнасці Янкі Купалы, якое праходзіла ў Інстытуце беларускай культуры» [7, 469].

У«казцы» Я. Коласа «Купальскія светлякі» (1925) знаходзім матыў разумення чалавекам думак і «галасоў прыроды» (дуба, светлякоў, яшчаркі, ночы). Гэта адбылося пасля таго, як чалавек знайшоў у купальскую ноч папараць, якая «зацвітае агнявістым цветам. Многа людзей шукала гэтую кветку, але ніхто не знайшоў на той простаі прычыне, што папараць ніколі не цвіла з таго часу, калі пачала расці на свеце<...> У казцы ж усё можа быць. Гэтая знаходка зрабіла чалавека ічаслівым. Усякія згрызоты і непрыемнасці не краналі яго. На душы ў яго было спакойна і радасна. А цікавей за ўсё тое, што яму сталі вядомы галасы прыроды і ён мог разумець яе думкі» [7, 64]. Паводле народных павер'яў, у купальскую ноч звяры, птушкі, дрэвы і іншыя істоты атрымліваюць дар мовы. Як аказалася, магутныя дубы вялі гаворку на філасофскі лад, разважаючы над законамі жыцця і іх спасціжэннем. Чым вышэй падростаюць дрэвы, тым шырэйшыя далягляды адкрываюцца перад імі. Іх вабіць недасяжнае святло бліскучых зор. На траве і на дубовых карэннях мноства малюпасенькіх купальскіх жучкоў-светлякоў цешылася сваімі агеньчыкамі і лічыла, што

іх агонь – «паэзія вышэйшага гатунку». З-за сваёй ніцавокасці яны ігнаравалі сонца, зоры, месяц, нават купальскія агні, якія былі пазапальваны ў гэту ноч. Пісьменнік падводзіць чалавека да думкі, што кожны прыродны аб’ект гэтак жа бачыць і адчувае свет, як і ён, толькі на сваім узроўні.

Такім чынам, менавіта Я. Купалу больш, чым іншых беларускіх творцаў, на пачатку XX стагоддзя прыцягвала свята Купалле, якое захавалася з глыбокай старажытнасці і бытвала ў тагачасным жыцці сялян у сваёй спрадвечнай язычніцкай форме. Намі выяўлена, што гэты вобраз адсутнічае ў творах Цёткі і М. Багдановіча, у ранніх вершах і паэме «Новая зямля» Я. Коласа, у зборніку «Матчын дар» А. Гаруна. Я. Колас аднак удзвюх сваіх «казках жыцця» выкарыстаў асобныя купальскія матывы, звязаныя з народнай легендай пра папараць-кветку. Творца прысвяціў Я. Купалу не толькі аповяданне «Ноч, калі папараць цвіце», але і тры аднайменныя вершы з назвай «Янку Купалу».

У наш час беларусы святкуюць зусім іншае Купалле, стылізаванае пад народную традыцыю, мала задумваючыся над сімволікай яго кампанентаў, архетыповасцю вобразаў. Дзякуючы творам айчынных класікаў мы можам бачыць, што яшчэ сто год таму захоўвалася разуменне спрадвечнай ідэі і глыбіннай сімволікі гэтага свята.

ЛІТАРАТУРА

1. Беларуская энцыклапедыя: у 18 т. – Т. 9: Кулібін – Малаіта / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелЭн, 1999. – 557 с.
2. Беларускі фальклор: энцыкл.: у 2 т. – Т. 1: Акапэла – Куцця / рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск: БелЭн, 2005. – 768 с.
3. Беларусы / В. Ф. Бацяеў [і інш.]; рэдкал.: В. М. Бялявіна [і інш.]; Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору НАН Беларусі. – Мінск: Беларус. навука, 2002. . – Т. 6. Грамадскія традыцыі. – 606 с.
4. Беларусы / І. У. Чаквін [і інш.]; рэдкал.: І. У. Чаквін [і інш.]; НАН Беларусі, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы. – Мінск: Беларус. навука, 2007. – Т. 10. Славянскія этнакультурныя традыцыі. – 514 с.
5. Введение в литературоведение: учеб. для студентов учреждений высш. профессионального образования / Л. В. Чернец, В. Е. Хализев [и др.]; под ред. Л. В. Чернец. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Издательский дом «Академия», 2011. – 720 с.
6. Каляндарна-абрадавая паэзія / А. С. Ліс [і інш.]; навук. рэд. А. С. Фядосік. – Мінск: Беларус. навука, 2001. – 515 с.
7. *Колас, Я.* Збор твораў: у 20 т. / Я. Колас. – Мінск: Беларус. навука, 2009. – Т. 7. – 502 с.
8. *Купала, Я.* Поўны збор твораў: у 9 т. / Я. Купала; рэд. В. П. Рагойша. – Мінск: Маст. літ., 1996. – Т. 2: Вершы, пераклады 1908 – 1910. – 342 с.
9. *Купала, Я.* Поўны збор твораў: у 9 т. / Я. Купала; рэд. М. І. Мушыньскі. – Мінск: Маст. літ., 1997. – Т. 3: Вершы. Пераклады 1911 – 1914. – 342 с.

10. *Купала, Я.* Поўны збор твораў: у 9 т. / Я. Купала; рэд. М. І. Мушыньскі. – Мінск: Маст. літ., 1999. – Т. 6: Паэмы. Пераклады. – 430 с.

11. Энциклопедия читателя: литературные, библейские, классические и исторические аллюзии, реминисценции, темы и сюжеты, мифологические и сказочные герои, литературные маски, персонажи и прототипы, реальные и вымышленные топонимы, краткие биографии и рекомендуемые библиографии / под ред. Ф. А. Еремеева. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, Изд-во «Сократ», 2004. – Т. 4: Н – П. – 928 с.

12. Энциклопедия читателя: литературные, библейские, классические и исторические аллюзии, реминисценции, темы и сюжеты, мифологические и сказочные герои, литературные маски, персонажи и прототипы, реальные и вымышленные топонимы, краткие биографии и рекомендуемые библиографии / под ред. Ф. А. Еремеева. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, Изд-во «Сократ», 2005. – Т. 5: Р – С. – 936 с.

13. Этнаграфія Беларусі: энцыкл. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелСЭ, 1989. – 575 с.